

УКРІПЛЕННЯ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ

© Оконченко І.В., 2005

Проаналізовано укріплення Збаразького фортифікованого палацу, зображені на проекті В. Скамоцці та проведено їх порівняльний аналіз з реалізованими укріпленнями Збаразького замку, опрацьовано гіпотетичну реконструкцію начерку другої лінії замкових укріплень*.

Ключові слова: укріплення, Збаразький замок, фортеці, особняки, цитадель, резиденції, сторожові пункти.

Постановка проблеми. Порівняння проекту Скамоцці та спорудженого замкового комплексу.

Мета статті. Метою дослідження Збаразького замку є опрацювання проекту реконструкції замкових укріплень, бо без урахування характеристичних особливостей під час реставраційно-відновних робіт замок може набути гіпертрофованих форм, не характерних для жодного стилю.

Основна частина. У зв'язку з нестабільною політичною ситуацією в Європі XVI–XVII ст., терени Галичини були постійним театром бойових дій, а це, окрім виникнення принципово нових міст-фортець (Жовква, Станіславів, Броди) та уфортифікування історичних міст за новими вимогами (Львів, Збараж) призвело до виникнення поясу замків-твердинь, які, виконуючи функції цитаделей, давали прихисток своїм військам під час ведення бойових дій у маневрових війнах, а в мирний час використовувалися як укріплені сторожові пункти. Окрім того, замки часто виконували резиденційні функції.

Одним з важливих стратегічних пунктів Східної Галичини є місто Збараж, відоме з 1211 р.

Після знищення у 1598 р. турецько-татарськими військами старого Збаразького замку [1, с. 1], для виконання резиденційних та цитадельних функцій постало питання про спорудження нового замку-твердині, фортифікованого за тогочасними потребами. За даними А. Чоловського, Христофор Збаразький у 1598 р. під час перебування у Венеції замовив архітектору-фортифікатору Вінченцо Скамоцці проект укріпленого палацу-резиденції, який би виконував функції фортеці (Palazzo in fortezza) [2, с. 125]. (Ця подія з конкретною прив'язкою до коронного конюшого Христофора Збаразького як безпосереднього замовника згадується у книзі В. Скамоцці: *Idea della architettura universale*. – Venetiae, 1615).

За Ю. Нельговським проект було створено у 1612 р. [3, с. 199], цієї ж дати дотримується І. Могитич. 1604 роком датує проект збаразького замку Р. Паллучіні. Підсумувавши різночитання в датах і зіставивши їх з тим фактом, що Збараж юридично став власністю Христофора лише у 1608 р. (по смерті його батька Януша Збаразького) А. Мілобендзький вважає найбільш ймовірною датою створення проекту 1612 р. [4, с. 374].

Вважається, що будівництво замку було розпочате за проектом В. Скамоцці, але запроєктовані ним укріплення не задовольняли вимоги, які ставились до прикордонних фортець Східної Європи. Тому проект і реалізація, маючи багато спільного, дуже відрізняються. О. Чоловський вважає автором укріплень Збаразького замку Генріха ван Песна [2, с. 126], а п. Добровольська – Андреа дель Акву [4, с. 378].

* Автор висловлює глибоку подяку п. С. Фрухту та п. Ю. Вербоверхому за сприяння у проведенні досліджень збаразького замку.

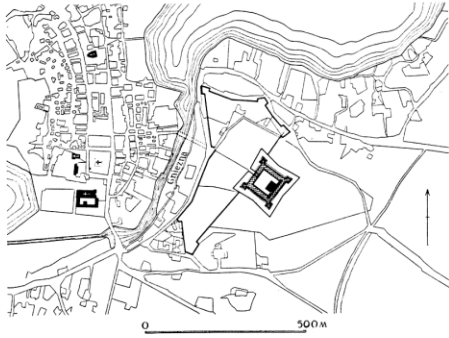

Рис. 1. Збараський замок (опрацювання А. Мілобендзького на підставі прорису Я. Вітвицького)

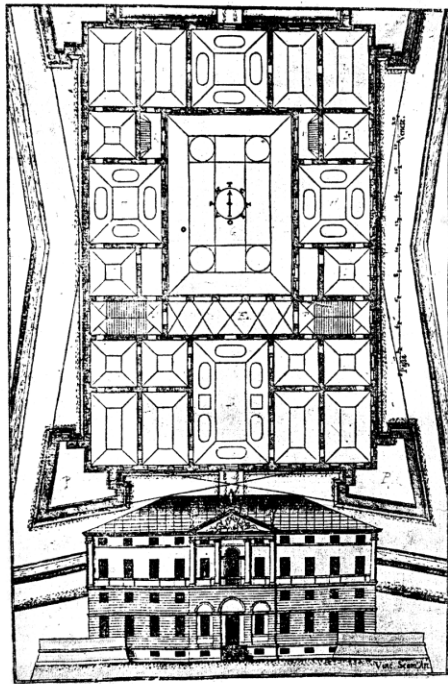

Рис. 2. Проект Збараського замку, виконаний Вінченцо Скамоцці (ілюстрація з книги "Idea della Architettura Universale" Venetiae 1615)

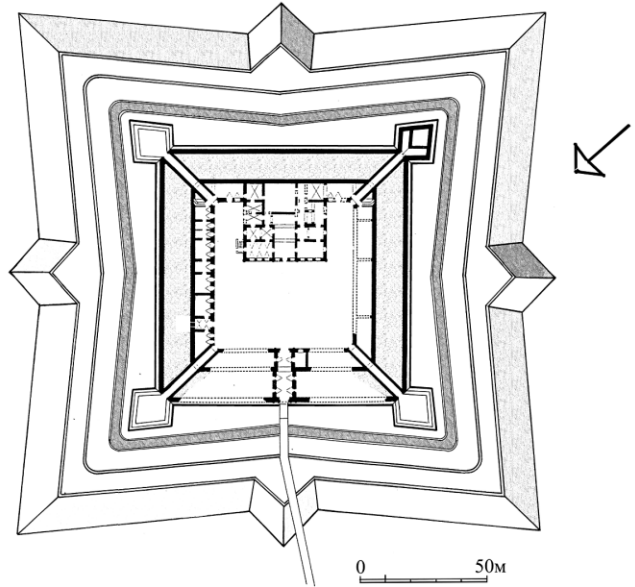

Рис. 3. Прорис лінії земляних укріплень Збараського замку станом на початок XVII ст. Графічна реконструкція О. Оконченка та І. Оконченка (муровані укріплення та внутрішня інфраструктура замку за А. Мілобендзьким)

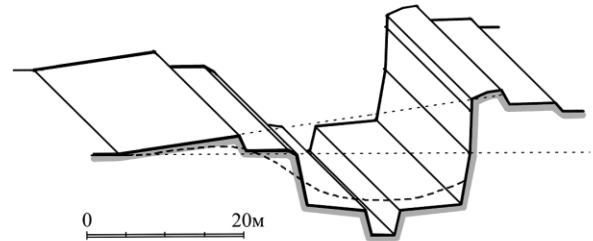

Рис. 4. Профіль укріплень Збараського замку станом на початок XVII ст. Переріз за куртиною (графічна реконструкція О. Оконченка та І. Оконченка)

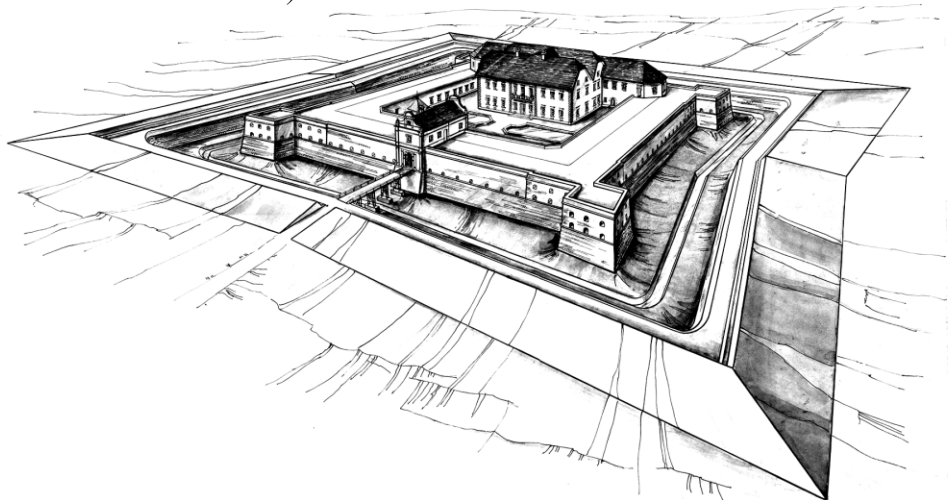

Рис. 5. Вид на Збараський замок з заходу станом на початок XVII ст. (графічна реконструкція О. Оконченка та І. Оконченка)

За даними А. Чоловського, спорудження замкового комплексу розпочато у 1620 р., до 1627 р. будівництвом опікувався Хриштофор Збараський, з 1627 до 1631 р. – Юрій Збараський. У 1631 р. (по смерті Юрія) недобудований замок перейшов до Януша Вишневецького, а з 1636 р. (по смерті Я. Вишневецького) замок перейшов Дмитру Вишневецькому і до 1682 р. був його головною резиденцією [2, s. 126].

У другій половині XVII ст. в результаті зміни стратегії і тактики ведення війни Збараський замок безповоротно втратив своє оборонне значення.

С. Твардовський так коротко і влучно описує оборонні укріплення замку (станом на 1681 р.): ...“Zamek jest w Zbarażu z skały mając twardy wał i mury kowane, których beloardy duże cztery pilnują” [5, s. 52].

Замок розміщено на схід від міста на пануючій височині. Між містом та територією, яка належить замку (приблизно в 100–150 м на захід від замку) є стрімке урвище глибиною приблизно 20 м.

Замок є реалізацією ренесансних ідей, адаптованих до мілітарних вимог Східної Європи. Він виконував функцію цитаделі і був центром глибоко ешелонованого оборонного комплексу. Нарис замку чотирикутний у плані з бастіоновими укріпленнями, розташованими на наріжниках чотирикутника. Бастіони (белюарди) і куртини замку муровані. В куртинах знаходились галереї з стрільницями, за ними – каземати і господарські приміщення. Пізніше приміщення зовнішнього периметру мурованих укріплень були засипані землею для зміцнення укріплень, оскільки захисна здатність стіни перестала відповідати пробивній здатності артилерії. На верхній терасі мурованих укріплень було влаштовано земляний вал. Окрім того, на бастіонах було влаштовано надшанці. Всередині чотирикутника замкових укріплень було споруджено палац, який примикав до південно-східної куртини, навпроти нього в північно-західній куртині влаштовано в'їзну браму. Замок за периметром було оточено оскарпованою фосою шириною до 40 м. Кожна з куртин ≈ 88 м, висота куртин і бастіонів (белюардів) ≈ 12 м.

До нашого часу з укріплень замку збереглися понижені східний і південний бастіони, значно зруйновані північний і західний бастіони та куртини. Сьогодні ведуться роботи з реставрації укріплень замку.

Повернемося до проекту В. Скамоцці [6, s. 252–235]. Проект і реалізований замок мають певні спільні риси, які вказують, що проект В. Скамоцці було використано під час спорудження замку. Проте переважна більшість дослідників, аналізуючи проект збараського фортифікованого палацу (Palazzo in fortezza), виконаний В. Скамоцці та порівнюючи його зі спорудженим замковим комплексом, приділяють мало уваги вогневим та планувальним особливостям укріплень (хоча першочергова і основна функція замку – оборонна, а не декоративна). Тому під час реставраційних робіт детально опрацьовуються палацові фасади, а укріпленням приділяється мінімум уваги без достатнього вивчення – в результаті з'являються грубі, абсурдні помилки. На проекті В. Скамоцці порівняно з реалізацією прослідковується подібність укріплень в загальній ідеї і відмінність у деталях. На проекті зображено прямокутний у плані палац (а не замок!), габарити якого (без бастіонів) дорівнюють 170×114 італійських стоп ($49,81 \times 33,40$ м) (одна італійська стопа $\approx 0,293$ м); розміщені на кутах палацу стаціонарні бастіонові укріплення відповідають засадам староіталійської школи бастіонової архітектури, бастіони безпосередньо зв'язані барками зі стінами палацу; пропорції проєктованих мурованих бастіонів порівняно з проєктом фасаду є заниженими, вони займають $\approx 1/4$ від вертикального розміру палацового фасаду (іншими словами – споруда проєктованого палацу відкрита для артилерії середніх та великих калібрів фактично з будь-яких дистанцій); проєктовані бастіони всі однотипні з однаковими планувальними, формотворчими та вогневими характеристиками. Кожен бастіон має по 4 бійнички, розташовані по одній на барку і по одній на вусі. Всі бійнички призначені для фланкуючого вогню. Вуха бастіонів, зображені на проекті – типу AL MUSONE. На чолах бастіонів бійниць немає (цей факт побічно вказує на існування добре організованої потужної другої лінії оборони); продовження умовних бокових ліній чол (фланкуючих ліній) припадає на точки центрів куртин, які достатньою мірою фланкуються вогнем з гармат, розміщених на вухах і барках бастіонів. Фланкуючі вогневі лінії є паралельними до ліній прорису внутрішньо-

фосового рову та зовнішнього бастионового валу (укритої дороги), який оточує палацовий комплекс по периметру зіркоподібним восьмигранником, що є характерним для укріплень староіталійської школи бастионової архітектури. На перетинах фланкуючих ліній коротких куртин організовано в'їзди з таким розрахунком, щоб фланкуючий вогонь бастионової артилерії перекривав в'їзд, створюючи зону подвійного накладення вогню (іншими словами – в'їзд можна контролювати перехресним вогнем двох бастионів одночасно. За великої довжини куртини ця вогнева схема дозволяла обходитись без додатково укріпленої в'їзної брами).

Наведемо ще декілька цитат з праці В. Скамоцці “*Idea della architettura universale*” стосовно фортифікаційних особливостей проекту укріплень збараського комплексу: “...Від тильної сторони організовано вихід через фосу. На рогах палацу розміщено чотири бастиони – белюардики (*bellouardetti*) разом зі своїми барками і оборонними начальниками ((надшанцями) *diffese*), до яких можна дістатись з розташованих над наріжниками офіцин. Фоса є достатньо широка (*di honesta Larghezza*) і глибока, по дну фоси йде заводнений ровик (внутрішньофосовий рів). Ззовні є укрита дорога і передполе” [6, s. 125].

Зіставляючи між собою результати аналізу палацових укріплень проекту В. Скамоцці з результатами досліджень спорудженого (існуючого) замку, доходимо висновку, що схема збережених укріплень існуючого замку (вогневі лінії, зони обстрілу тощо) аналогічна схемі укріплень, проєктованих В. Скамоцці (різниця у начерках пояснюється адаптацією проекту В. Скамоцці згідно з вимогами, які ставились до прикордонних фортець Східної Європи XVII ст.) Опираючись на проєкт В. Скамоцці, на обміри, проведені М. Ковальчиком та геодезичну підоснову (М 1:500), можна стверджувати, що Збараський замок станом на початок XVII ст. був автономною потужною фортифікаційною одиницею з глибокоешелонованою системою оборони (виконаною на засадах староіталійської школи бастионової архітектури), яка поєднувала вогневу міць першої оборонної лінії (муровані замкові бастиони і куртини) і другої лінії оборони (бастионового валу).

Перша оборонна лінія – це комплекс мурованих куртин, захищених чотирма однаковими мурованими бастионами, які в літературі вважаються белюардами (белюардиками), хоча, згідно з вогневими та планувальними характеристиками вищезгадані наріжні укріплення є інтерпретацією проміжної форми між пунтоне і белюардом. Бастионові бійниці (виходячи з аналізу планувальної структури бастионів Збараського замку за обмірами М. Ковальчика (станом на 1893 рік) та Я. Вітвіцького (станом на 1923 рік) [4, s. 373] розраховані на використання вогню зброєю малих і легких середніх калібрів (у приміщеннях немає достатньо місця для відкатів). Крупнокаліберна дальнобійна артилерія, як правило, розміщувалась на надшанці (С. Твардовський у своїй поемі згадує про “нові коші” [5, s. 36], а вони також розміщувались на надшанцях) [7, s. 528]. Вогнем з барків північного та західного бастионів контролювався в'їзний комплекс першої лінії.

Між першою і другою лініями укріплень знаходилась оскарпована фоса, у дні якої було влаштовано внутрішньофосовий заводнений рів (кювет).

Укріпленнями другої оборонної лінії Збараського замку був вал зіркоподібної форми у плані, який складався з укріпленої дороги, плацдармів та передстоку (гласісу).

Аналогічно до зображення укріплень палацу на проєкті В. Скамоцці фланкуючі вогневі лінії Збараського замку є паралельними до ліній прорису внутрішньофосового рову та зовнішнього бастионового валу, який оточує укріплення першої лінії (бастиони-куртини) ламаним восьмигранником.

Висновки. За результатами вищезгаданих досліджень можна впевнено констатувати безпідставність версії А. Мілобездзького про примітивність укріплень Збараського замку. Збережені залишки замкових укріплень та розроблена на основі аналітичних досліджень гіпотетична реконструкція прорису укріплень Збараського замку станом на XVII ст. свідчать про те, що фортифікації цього замку споруджувались не спонтанно, а за добре продуманим і опрацьованим проєктом фахового інженера-фортифікатора XVII ст. Можна впевнено стверджувати, що замок був потужною прикордонною фортецею, виконаною за вимогами староіталійської школи оборонної архітектури.

Під час робіт з реставрації і відтворення системи оборонних укріплень Збараського замку слід звернути особливу увагу на стилістичні та об'ємно-розпланувальні характеристики оборонного

комплексу, створеного за базовими правилами староіталійської школи бастионової архітектури. Без врахування цих характерних особливостей під час реставраційно-відновних робіт неприступна твердиня – Збараський замок може набути гіпертрофованих форм, не характерних для жодного архітектурного стилю.

1. Могитич І., Лагуш З. Пам'ятка архітектури XVII ст. замок в м. Збаражі Тернопільської обл. Проектні пропозиції та програма реставрації замку. Пояснювальна записка. – Львів: Ін-т “Укрзахідпроектреставрація”, 1996. – Т. III, вип. 1. – Шифр 96-62 – 14 с. 2. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892. – S. 65–132. 3. Нельговський Ю. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 199–205. 4. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarżu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. – Т. I. – З. 4. – S. 372–380. 5. Twardowski Samuel. Wojna domowa z Kozaki i Tatory. – Kalisz, 1681. – S. 52. 6. Scamozzi Vincenzo. Idea della Architettura Universale, Venezia, 1615. I. Libero III, c. VIII. – S. 252–235. 7. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 611 s.

УДК 711

Дорога Сікора

Національний центр досліджень та документації пам'яток

ПОДЛАСЬКИЙ ВЕРСАЛЬ, АБО ПРО ПОВЕРНЕННЯ КРАСИ НАЙВАЖЛИВІШІЙ ПАМ'ЯТЦІ САДОВОГО МИСТЕЦТВА ПОДЛАССЯ

© Сікора Д., 2005

Подано коротку історичну довідку про одну із найбільш видатних мистецьких пам'яток Польщі XVIII ст. Наведено описи руйнувань та змін стану на початок 90-х років XX ст. Описано напрямки досліджень та заходи з відновлення пам'ятки барокового мистецтва, а також особливості робіт з паркової археології, проведених в 1997–2003 роках та пошуку бібліографічних та іконографічних матеріалів. Зазначено окремі недоліки “поспішної” ревалоризації.

Ключові слова: сад, територія резиденції, палац, паркова археологія, інвентаризація дерево-стану, ревалоризація.

Постановка проблеми. Дослідження історичного палацово-паркового комплексу XVIII ст. та його відновлення.

Мета статті. Інформація про існування видатного барокового палацово-паркового комплексу в Польщі- Подласького Версалю та опис робіт, пов'язаних з його інвентаризацією та відновленням.

Основна частина подається мовою оригіналу.

Ogród Branickich to niewątpliwie jeden z najwspanialszych polskich ogrodów barokowych, nieodmiennie od lat kojarzony z Podlasiem (choćby poprzez nadaną mu nazwę Wersalu Podlaskiego), a zarazem łącznie z pałacem Branickich jeden z najważniejszych obiektów zabytkowych białostoczczyzny. Chociaż początki założenia zamkowego, zlokalizowanego w miejscu gdzie obecnie znajduje się kompleks pałacowo – parkowy sięgają XVI w. to swoją największą świetność osiągnął Ogród Branickich w XVIII w., kiedy jego właścicielem był Hetman Wielki Koronny Jan Klemens Branicki. Ogromne założenia pałacowo – ogrodowe hetmana w Białymstoku i Choroszczu stanowiły niewątpliwie przez wiele lat niedościgniony